

Ե. 1)

ՀԱՅՈՅ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ.

—

Յառաջ քան թէ կրկնէի խօսել Հայերիս քրիստոնէական եկեղեցու կազմակերպութեան մասին, յարմար եմ գտում մի հարեանցի հայեացք ձգել մեր՝ քրիստոնէութիւնից յառաջ ունեցած կրօնական պաշտամանց վերայ:

Այն ուղղութիւնը որ տրուած է մեր նահապետական պատմութեան շրջանին՝ կարողէր նոցա դարու ոգին համարուել՝ եթէ մեր պատմութեան Հայր Մովսէս Խորենացին ապրէր գոնէ Վաղարշակ Ա. թագաւորի օրով: Բայց որովհետեւ նա ապրումէր քրիստոնէական շրջանի այն դարում, որ շատ զգոյշ էր հեթանոս ազգերի վարք ու բարքի և կրօնական պաշտամանց մասին, — շատ հաւանական է, որ Մովսէս Խորենացին մեր նահապետական շրջանի պատմութիւնը իւր դարու հոգւոյն համապատասխան է նկարագրել:

Հայաստան աշխարհը իւր շատ աւանդութիւններով և աշխարհագրական անուններով կապուած է նախամարդոց ստեղծագործութեան, համատարած ջրհեղեղի և Նոյի հետ: այս իսկ պատճառով ոչ միայն Մովսէս Խորենացին, այլ և շատերը մեր պատմաբաններից մինչև մեր օրերը պնդում են որ, Նոյին հետեւելով՝ մեր ազգի առաջին նահապետները ճշմարիտ աստուածապաշտ էին, և որ առաւելն է, միակնութիւն ունէին:

Մինչդեռ Հայերը իրանք իրանց մէջ էին ապրում, նոցա կրօնական պաշտամունքը շատ պարզ էր, բայց երբ սկսեցին օտարների հետ յարաբերութիւն ունենալ, սկսեց նոցա կրօնական պաշտամունքը հետզհետէ բաղադրուել:

Արայի և Շամիրամի յարաբերութիւններից արդէն յայտնի է որ, Հայերը հաւատում էին դիւթութեան: Անուշաւանի կամ Սօսանուէրի պատմութիւնից երևում է որ, հայերը առանձին յարգանք էին մատուցանում Արմենակի անտառի սօսիներին, և ծառերի սօսափիւններին (խշոցին) նայելով հմայութիւն անում:

Թէ Մովսէս Խորենացին շատ զգուշաբար է վարուել — մեր նահապետական շրջանի մասին խօսելիս՝ այդ նորանից յայտնի է որ, Հայկի բերանից այնպէս է խօսում, որ իւր ժամանակի մարգիկ հազիւ կարող էին այն տեսակ մտածել. (Զի կամ մեղցուք ևլն): Արա գեղեցկին այնպիսի բարոյականութեամբ է նկարագրում, որ այժմ ևս հազուադիւր է: Արամի համար ասում է լաւ համարէր զմեռանելն ի վե-

(1) Հարաւորութիւնն է մեր նախորդ յօդուածների Սղիւնները, որոնցից օգուտ է քաղուած՝ չին յըշխուս:

րայ հայրենեացն՝ քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, և հարազատից արևան նորա տիրել արանց օտարածնաց»։ Այսպիսի կատարելութիւններ այն դարու մարդոց մասին շատ հաղուագիւտ պէտք է համարել։

Մովսէս Խորենացի մեր նախկին նահապետների պատմութիւնը գրելիս շուտ շուտ կրկնումէ. «Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս»։ Ի հարկէ շատ թանկագին նիւթեր կարող էին լինել այդ անգիր զրոյցների մէջ, որ Մովսէս Խորենացին զանց է արել զգուշութեան հետեւելով։

Արչափ հնար է եղել հետեցնել, Հայերը իրանց կրօնական պաշտամանց ձևերը մեծ մասամբ դուրսից են ստացել և զրսեցւոց հետևողութեամբ կատարել, զօ. եթէ Շամիրամ չըլինէր՝ Արայի դին Յարալէզները չէին լիղիլ ևլն։ Արչափ և Հայերի կրօնական պաշտամանց վերայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել շրջակայ տիրող ազգերը, չէ կարելի ասել թէ Հայերը չեն ունեցել սեպհական գոհնէ պարզ պաշտամունք։

Հաւանական է կարծել որ Հայկազանց հարստութեան ժամանակ Հայերը եղել են բնապաշտ, այսինքն, բնութեան երևոյթներին երկըրպագու։ Եւ որովհետեւ ճարտարապետութիւնն ու գեղարուեստը Հայաստանում նախանձելի նրբութիւն չունէին, վասնորոյ և արձանների կամ կուռքերի գործածութիւնը Հայաստանում չըկար։ Բնութիւնը պաշտումէին Հայերը արհաւիրքից վախենալով և գեղեցկութեամբը զմայլելով։

Վահագնի պատմութիւնը իւր ծննդեան և կենաց նկարագրութեամբ Հայոց նախնական կրօնի վերայ փոքրիկ շատէ լոյս է սփռում և գորա պատմութիւնից մենք իմանումենք թէ նորա անդրին—չափ հասակին (Խոր. Գիրք. Ա. գլ. ԼԱ.) Վրացիք իրանց աշխարհում կանգնեցնելով՝ պաշտումէին.—Վահագնի պատմութիւնից յայտնի է որ քաջագործ և քիւցազն մարդկանց Հայերը աստուածային ծագումն էին տալիս։ Ինչպէս երկինքը՝ որ Հայերի հայր աստուածն էր համարվում, երկիրը՝ որ նոցա մայր աստուածը, իսկ ծերունի ծովը՝ բնութեան սքանչելի տիպը ևայլն։ Վահագնի ծննդեան համար երկունքի ցաւով բռնուած են նկարագրում առասպելները, Ջրագաշտական կրօնին հետեւելով՝ Հայերը չար և բարի հոգիների գոյութիւն էին խոստովանում. բարի մարդկանց ծրնունդը բարի հոգիների հսկողութեան տակ, իսկ չարերինը՝ չար. այդ հոգիների բնակավայր համարվումէր ազատ Մասիս լեռը, (Խոր. Գիրք. Ա. գլ. Լ.) որ ըստ Խորենացւոյ հաստատվումէ Գողթնեցւոց թուելեաց երգերով։ Հայ հեթանոսական կրօնի մասին հատընտիր շատ սակաւ տեղեկութիւնները կարելի է քաղել Խորենացւոց, որ շատ զգուշութեամբ թեթեւ ակնարկութիւն անելուց յետոյ, սկսումէ մեկնաբանութիւնը, զօր. վիշապների ակնարկութիւնը անելով՝ անմիջապէս սկսումէ Աժդահակի պատմութիւնը և առհասարակ կրօնական պաշտամանց մասին

կամենալով լռութիւն պահել՝ յանդիմանումէ Սահակ Բագրատունուն և նորա տարփանքը մանկական ձգտումն է համարում: (Խոր. Ա. Գիրք Պարսից առասպելք):

Որչափ և Խորենացին զգուշութիւն է պահպանում, այնու ամենայնիւ նորա մեղ աւանդած հատ ու կտոր տեղեկութիւններով հաստատումէ որ, Հայերը Հայկազեան հարստութեան ժամանակ քանի զեռ Ասորեստանց, ոց չէին հպատակել, պարզ բնապաշտ էին, բնութեան երևոյթներ էին պաշտում: Մեծապէս հաւատումէին գուշակութեանց և հմայութեանց, որ կատարվումէր ծառերի սօսափիւններով և թռչունների շարժմունքով՝ որ կոչվումէ հաւահմայութիւն. այնպէս որ, մինչև այսօր ևս իբրև աւելորդապաշտութիւն քաղաղի անժամանակ կանչելը, հաւի անբնական ձայն հանելը վատ նշան է համարվում, կաշաղակ թռչունի ոստոստելով տան շուրջը թռչելը՝ հիւր գալու նշան, բուն՝ իսկապէս մահուան գուշակ, և որ տան վերայ նստումէ նա. անշուշտ հաւատումեն թէ, այդ տանը մի վնաս կը հանդիպի: Այս նախապաշարումները մինչև ցայժմ էլ կան:

Այսպէս երբոր Հայերը Ասորեստանցուց հետ սկսան յարաբերութիւն ունենալ, նոցանից մի քանի կրօնական պաշտամունքներ ստացան, և սկսեցին պաշտօն մատուցանել Յարալէզ կոչուած ոգուն, որի պաշտօնն էր պատերազմի մէջ վիրաւորուած մինչև անգամ սպանուած զիւցազների վէրքերը լղելով՝ առողջացնելը:

Երբոր Մակեդոնացիք Պարսից յաղթելով Հայաստանին ևս տիրեցին, յունական պաշտամունքն էլ ունեցաւ Հայաստանում իւր հետեանքը:

Արշակունեաց օրով արդէն հայերի կրօնական պաշտամունքը բաւական բաղադրեալ էր և նորա արեգակին պաշտումէին ու կրակին յարգում՝ ոչինչ խտրութիւն չըդնելով զանազան պաշտամանց մէջ. և դարերով առաջ Հայաստան գաղթած Հրէաները ունէին իրանց ազգային կրօնն ու ծէսերը. նորա թլպատվումէին, շաբաթ օրերը սուրբ էին պահում և զոհեալ միս չէին ուտում: (Խոր. գիրք Բ. գլ. Թ.) մինչև որ Արշակ Ա. Հայոց Արշակունի թագաւորը արգելումէ դոցա իրանց հայրենական օրէնք պաշտելը:

Արտաշէս Ա. Արշակունին արշաւելով փոքր Ասիայի յունական գաւառները, Յունաց աստուածների պղնձաձոյլ ոսկեղօծ արձանները բերեց Հայաստան: Արդէն մեհենական պաշտամանց պաշտօնեայ նշանակուած էր Վաղարշակից Վահագնի սերունդը Վահունի կոչմամբ: Արտաշէս Հելլագայից ևս արձաններ հանդերձ քրմապետներով բերումէ Հայաստան. և այդ քրմապետները բնակութիւն են հաստատում երկրի սահմանադիտի քաղաքներում:

Կրօնական պաշտամանց գլխաւոր կենդրոններն էին Բագաւան, Աշախատ, ամուրն Անի, Երիզա և լին:

Հեթանոս Հայերը բարի և չար ոգիների գոյութիւն էին ընդունում, որոնց և կոչումէին Քաջք և Վիշապ: Քաջքերի և վիշապների բնակարանը համարվումէր Մասիս լեռը՝ որ ահ և սարսափ էր բերում՝ երկրաշարժի ժամանակ իւր ստորերկրեայ դռուսներով:

Բացի Յունաստանից բերուած կուռքերը, Հայերի պաշտած նշանաւոր աստուածներն էին

Արամազդ՝ որ համարվումէ հայր և կառավարիչ

Անահիտ աստուածուհի, որ Հայաստանի խնամակալն էր համարվում և զգաստութեան ու իմաստութեան մայր: Դորա մեհեանը Երիզայումն էր. իսկ աթոռը Աշտիշատումն: Սորա պաշտամունքը շատ ընդհանրացած էր: Սորա պատուանուններն էին Ոսկեմայր, Ոսկեհատ, Ոսկեծին:

Աստղիկ աստուածուհի, գեղեցիկ և գեղեցկութեան ու սիրոյ խնամակալ: Աստղկան մեհեանը գտնվումէր Աշտիշատում և կոչվումէր Սենեակ Վահագնի, վասն զի Վահագն՝ որ իւր քաջութեամբ աստուածացած էր, Աստղկան ամուսին էր համարվում:

Նանէ աստուածուհին՝ որ կանանց տնարարութեան և կենաց խնամակալն ու իմաստուն մայրն էր՝ նորան յատկացեալ պաշտամանց տեղը կային Նանէական դիք կոչուած արձանները:

Վահագն քաջութեան աստուած էր համարվում և չար ոգիների պատուհաս: Վիշապաքաղ Վահագն կոչմամբ պաշտվումէր իւր անուան նուիրուած Վահեվանեան մեհեանում՝ որ Աշտիշատումն էր գտնվում և քրմութեան պաշտօն կատարում էին նորա սերունդը Վահուների կոչմամբ:

Միհր աստուած, էր այն՝ ինչ որ Անահիտն, միայն Միհրը այր, իսկ Անահիտ կին էր: Սորա մեհեանը գտնվումէր բարձր Հայոց Դերջան գաւառի Բազայառիճ աւանում:

Այս աստուածները մի ընտանիք էին կազմում, եղբայր ու քոյրեր էին, և էին ծնունդ երկնքի — հայր Արամազդի, և երկրի՝ մայր աստուծոյ: Աստուածների ծննդեան նկարագիր պէտք է համարել « Երկնէր Երկին և երկիր » երգը:

Ամենաբեղն՝ երկրի արմտեաց բուսոց խնամակալ. նորա մեհեանը Բադրեանդի Բագուան կամ Դիցավան աւանումն էր: Այս աստուածը համարվումէր Ամանոր, որովհետև դորա տօնը կատարվումէր Նաւասարդի մէկից մինչև վեցը, բերոց հասնելու ժամանակ երբ որ Տիգրան Գ. Արշակունին ի պատիւ իւր քրմապետ Մաթան եղբօր մի մեհեան կանգնացրեց նորա գերեզմանի վերայ, որի զոհերից պէտքէ կերակրուէին հիւր օտարականները, Ամանորի մեհեանը կամ նոյն ինքն Ամանոր կոչուեց Վանաստուոր:

Տիրն էր աստուածութեան կամակատարը և մարդկութեան միջնորդը աստուածոց առաջ. նաև աստուածութեան դպիրն էր համարվում. դո-

բա մեհեանը գտնվումէր Արտաշատի մօտ դէպ հիւսիսային արեմուտք, մեհեանը կոչվումէր Երազմոյն, իսկ արձանը՝ Տրիդէք:

Այս աստուածութեանց երկրորդական պաշտօնեաներն էին բարի և չար ոգիները:

Արեգակը պաշտվումէր իբրև աստուած, նոյնպէս և Լուսինը՝ որին աւելի ջերմեռանդն էին մանաւանդ կանայք, և ահիւ ու երկիւղածութեամբ երկրպագումէին նորան: Այդ աւելորդապաշտութիւնը մինչև ցայժմ էլ կայ, և լուսինը նորելիս թող որ զանազան գուշակութիւններ են անում այլ և աղօթումնն այսպէս. «Նոր նոր՝ շնորհաւոր, էթաս՝ հալիւոր, գաս՝ թագաւոր, մահին՝ թանգութիւն, հացին՝ էժնութիւն, իմ հօրն ու մօրն՝ արքայութիւն»: Եթէ նորած լուսինը առաջին անգամ տեսնելիս մարդ ձեռքին բան չունենայ՝ վատ նշան է համարվում:

Պրակը իւր արժանաւոր տեղն ունեցել է մեր նախնի կրօնական պաշտամանց մէջ և մինչև ցայժմ էլ Տեառն ընդառաջի տօնին հանդիսաւոր կրակ են վառում եկեղեցու դաւթում, որի խանձողները հոգեզմայլ ուրախութեամբ խլիճոտումն և իւրաքանչիւրը իւր կտրանը փոքրիկ կրակ վառելով այդ խանձողներից շուրջը պտտումն քղանցքի ծայրը մի փոքր այրելով և վերայից ոստոստելով՝ որ հիւանդութիւնը թափուի կրակի վերայ և այրուի: Այդ կրակից վառվումէ երեկոյեան ճրագը՝ ածիւնը երթիկից տան զանազան մասունքների մէջ են լցնում՝ աճեցման համար, այլև մեծ նշանակութիւն են տալիս Տեառն ընդառաջի կրակի ծուխի բարձրանալուն և թեքուելուն, այնպէս որ, որ կողմն և թեքուի, այն կողմի արտերը արդիւնաւոր կըլինին: Այդ տօնը՝ Նաւասարդին էր կատարվում և շատ հանդիսաւոր, Գրիգոր Մագիստրոսը հնոց երգը կրկնելով՝ ասումէ. «Ո տայր ինձ զծուխ ծխանի և զառաւօտն՝ Նաւասարդի»:

Մեր նախնիք ունեցել են հանդիսաւոր տօներ աստուածոց մեհեաների, և այդ տեղ հանդէսներ են կատարուել, որոնք ժողովրդի վերայ մեծ ազդեցութիւն ունէին, իսկ կրօնի պաշտօնեայք շահվումէին ժողովրդեան տուրքերից՝ յանուն աստուածոց:

Երբ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտաւ, Ս. Գրիգոր կամենալով կռապաշտութեան հետքը բոլորովին անհետացնել մեհեանների տեղ քրիստոնէական եկեղեցի կանգնացրեց որպէս զի պաշտամանց սովոր Հայերը քրիստոնէական հաւատոյ նահատակների յիշատակին նոցա տօնի օրերը, ճշմարտին Աստուծոյ երկրպագէին և ներողամիտ աչքով էր նայում ժողովրդի մէջ արմատացած ցոյցերին՝ որ աշխարհախումբ տօներին կատարուել էին, մինչև որ ժողովուրդը կնդելանար քրիստոնէական կրօնին, Համբարձմանը Քրիստոսի համբարձումն է տօնում եկեղեցին, բայց ժողովուրդը դրսեւ մի աղօթոյն տօն էլ ունի, — հանդիսաւոր վիճակ ձգել և ծաղկափնջեր կապել, և ով գիտէ թէ այդ ի հնումն կռապաշտ Հայիրը չէին կատարում

ի պատիւ Անահատի և Աստղկան, Վարդապետին՝ եկեղեցին Յիսուսի այլազաներս թիւնն է տօնում, իսկ ժողովուրդը դրսեւ միմեանց վերայ ջուր է շաղ տալիս և աղանի է թռցնում. և ո՛վ գիտէ թէ այդ ի հընումն կուպաշտ Հայերը չէին կատարում ի պատիւ Ամանորաբեր աստուծոյ ևլն:

Հնումն դարբինները սալը ծեծումէին, որ Արտաւազդի շղթաները ամբանան՝ որ նա չազատուի ու աշխարհը աւերի. իսկ այժմ՝ կանանց համար աւագ ուրբաթ օրը պողպատէ մանեակներ են շինում, որ կոշվումէ ուրբաթ արուր. Կանայք գործ են ածում այդ մանեակը, որ դեերը նոցա չըվնասեն: Այսքանս բաւական համարելով հեթանոս Հայերի կրօնական պաշտամանց մասին՝ դռնանք այժմ՝ գէպի մեր քրիստոնէական եկեղեցին,

Յ. Ա.

ԱՍՏՈՒԱԾ ԽԵՂՃԵՐԻՆ ԱՆԽՆԱՄ ԶԷ ԹՈՂՆՈՒՄ.

Մարիամ անունով մի այրի կին, մի անգամ ամարային մի շոգ երեկոյ նստած էր պատուհանի առաջ և նայումէր խրճիթը շրջապատող այգուն. Զընայելով սաստիկ շոգին, նա ամբողջ օրը հաւաքել էր հնձած խոտը, և դարսել ինչպէս հարկն էր. Թեթե քամին բերումէր խոտից նորա փոքրիկ խրճիթը թարմ, ախորժելի հոտ. Երեկոյեան վերջալոյսը տեղի տուեց, երկնքի վերայ սահող եղջերաձև լուսինն ևս իւր ազօտ լուսով երևումէր բաց պատուհանից. իսկ պատուհանի ապակիները և շրջանակները իրանց ստուերով նկարուած էին մաքուր յատակի վերայ. Փոքրիկ վեց տարեկան Ֆէրդինանդը կանգնած էր պատուհանի առաջ. նորա ծաղկի նման երեսը, շէկ մազերը, սպիտակ պարանոցը և գեղեցիկ շապիկը նշմարվումէին լուսնեակի լուսով. Աղքատ կինը նստեց հանգստանալու, նա մոռացել էր իւր աշխատութեան և նեղութեան հոգսը և ընկել էր մտածողութեան մէջ. Ընթրիքի համար պատրաստել էր մի մեծ աման կաթ ու հաց, և դեռ ձեռը չէր տուել. Փոքրիկ Ֆէրդինանդը, տեսնելով մօր տրտմութիւնը, մնաց անշարժ կանգնած. նկատելով որ մայրը փոխանակ ընթրիք անելու դառը արտասովում էր. նա վայր դրեց իւր գզալը և դադարեց ուտելուց. Մարիամը նոր գարնանն էր այրիացել. նորա հանգուցեալ մարդը երիտասարդ և համարեա գիւղի բոլոր մարդկանցից պատուաւորն էր. խնայողութեամբ նա չէր կարող հաւաքել այնքան դրամ, որով կարողանար մի խրճիթ շինել իւր բանջարանոցով. որովհետեւ փողի պակասութիւն էր զգում, մնումէր նորան ուրիշից պարտամուրհակով դրամ վեր ունել, — այդպէս էլ արեց և խրճիթի առաջը պողատու ծառեր տնկեց, որոնք գեղեցիկ պտուղներ էին տալիս: Նոքա լաւ ապրուստ ունէին. այր և կին հիւանդացան վարակիչ